

TEMA MONOGRÀFIC

A dalt i a baix. La construcció política dels
discursos educatius i socialitzadors des de
les elits i les classes populars en la transició a
l'època contemporània

*Top-to-bottom: the Political Construction of
Educational and Socialising Discourse among the
Élite and Popular Social Classes in the Transition
to the Contemporary Era*

Javier Bascuñán Cortés

Javier.Bascunan@uv.es

Universitat de València (Espanya)

Data de recepció de l'original: setembre de 2017

Data d'acceptació: gener de 2018

RESUM

En el text s'analitza el trànsit de la política de l'Antic Règim a la política moderna. Es descriuen alguns dels instruments de la formació política de les elits i de les classes populars, el procés de transformació del magisteri i de l'escolarització, i el de creació d'una opinió pública favorable a l'expansió educativa.

PARAULES CLAU: educació, escolarització, elits, classes populars, vella i nova política.

ABSTRACT

The article analyses the political transition from the old regime to modern-day politics. Some instruments of the political training of élite and popular social classes are set out, alongside the transformation process of teaching and schooling, and the appearance of favourable public support for educational expansion.

KEY WORDS: education, schooling, élites, popular classes, old and new politics.

RESUMEN

En el texto se analiza el tránsito de la política del Antiguo Régimen a la política moderna. Se describen algunos de los instrumentos de la formación política de las élites y de las clases populares, el proceso de transformación del magisterio y de la escolarización, y el de creación de una opinión pública favorable a la expansión educativa.

PALABRAS CLAVE: educación, escolarización, élites, clases populares, vieja y nueva política.

I. EL TRÀNSIT DE LA POLÍTICA DE L'ANTIC RÈGIM A LA POLÍTICA MODERNA

Com François-Xavier Guerra ha assenyalat, en el trànsit de la política de l'Antic Règim a la política moderna es transformen els actors, els llocs i les formes de la política. Els actors de la política perden el seu caràcter concret i es tornen abstractes –nació, poble, sobirania, representació, opinió–, i apareixen noves pràctiques polítiques en contrast obert amb l'anterior personalització del poder i amb el caràcter personal del vincle polític. En els primers moments d'aquest trànsit no és fàcil aconseguir que es manifesti l'individu-ciudadà en un context en el qual segueixen integrats els múltiples cossos socials de l'antiga societat.¹

Renán Silva també explica que en l'Antic Règim existia un fons cultural comú profundament marcat pel catolicisme del qual era difícil separar una «esfera civil» com a element diferent d'un univers cultural manejat en gran

¹ GUERRA, François-Xavier. «De la política antiga a la política moderna. La Revolució de la sobirania», GUERRA, François-Xavier, LAMPÉRIERE, Annick [et al.]. *Los públicos en Iberoamérica. Ambigüedades y problemas. Siglos XVIII-XIX*. México: FCE, 1998, p. 109-139.

part per les institucions eclesiàstiques. El suport de la religió articulava un gran grup heterogeni de gent de tota classe i condició, i membres de diferents grups d'edat, sexe i estat civil, avui clarament diferenciats. Fora de la societat eclesiàstica (ordes religiosos, clergues diocesans...) les confraries i germandats cobrien el conjunt de la societat en tots els seus ordes i estats, actuant com a formes d'enquadrament de les poblacions i comunitats mitjançant les formes de sociabilitat que s'hi desenvolupaven, coexistent amb altres formes més elitistes pròpies de la societat dominant: la cort i la vida acadèmica i escolar, per exemple.²

En la vella política, per a les classes populars tot el que avui anomenariem «ideologia política» o «consciència cívica» estava definit per unes coordenades religioses, i gràcies al magisteri de l'Església i a la seva participació en el sistema de poder propi de l'Antic Règim, l'únic horitzó mental d'aquestes era el religiós.³ Durant la transició a la modernitat, les elits de la vella i de la nova política competiran, respectivament, per mantenir l'individu sotmès als lligams de tals corporacions socials, o bé per alliberar-lo convertint-lo en ciutadà i, després, una vegada parcialment alliberat de tals lligams, per aconseguir encarnar-se o convertir-se en «representants del poble». La prevalença de l'interès particular de cada individu i de l'interès general de la *res publica*, en detriment de l'antic sistema corporatiu, és clara en l'extinció de les confraries erigides sense autorització reial ni eclesiàstica, i en la reforma dels «excessos» de les aprovades, i de les sacramentals, produïda en 1783.⁴

Efectivament, encara que l'anul·lació de l'agremiació obligatòria es va produir al nostre país en 1813, i en 1783 ja havien estat suprimides les confraries o germandats annexes als gremis, que es van substituir, almenys teòricament, per les mutualitats,⁵ ni les germandats ni les confraries que van persistir van aconseguir escapar de la pressió de la nova política, obstinada a sotmetre al control de l'Administració les formes primitives de sociabilitat

² SILVA, Renán. «El sermón como forma de comunicación y como estrategia de movilización. Nuevo Reino de Granada a principios del siglo XVII», *Revista Sociedad y Economía*, 1, (setembre 2001) p. 103-130.

³ TORRÁS, Jaime. «Iglesia y política en el reinado de Fernando VII», CENTRO ESCOLAR Y MERCANTIL DE VALENCIA. *Historia social de la Iglesia en Valencia (Parte I)*, Valencia: Centro Escolar y Mercantil, 1970, p. 1-19.

⁴ «Resolución de Carlos III a Consejo del 25 de junio de 1783», MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo. *Códigos antiguos de España. Colección completa de todos los códigos de España desde el Fuero Juzgo a la Novísima Recopilación*. Segundo volumen: *La novísima recopilación*, Madrid: Administración, 1885, p. 770.

⁵ GARCÍA VENERO, Maximiano. *Historia de los movimientos sindicalistas españoles (1840-1933)*, Madrid: Ediciones del Movimiento, 1961, p. 55-57.

en les quals l'Església havia sustentat l'articulació dels diferents actors polítics com a mitjà de difondre les seves doctrines.

En la nova política creixia el poder de l'Administració en detriment de l'eclesial. De manera que en 1833 ja es considerava que les germandats i confraries havien de ser objecte d'una doble perspectiva, donat que si des del punt de vista de l'Església el seu règim i direcció pertanyia especialment a l'autoritat eclesiàstica, vistes com a reunions públiques depenien exclusivament de l'autoritat administrativa. A aquesta tocava, en efecte, impedir que es reunissin per a altres objectes que els del seu piadós institut, i fer que àdhuc això no es verificqués sinó conforme al previngut en els reglaments, en la formació dels quals havia d'intervenir la mateixa autoritat.⁶

Com Valeriano Bozal ha destacat, la fortalesa política i ideològica de l'Antic Règim, ancorat en el poderós sistema eclesial i en les seves extensions socials, com les incorporacions esmentades, era molt més gran que la seva capacitat intel·lectual, i contrastava profundament amb la seva incapacitat per dirigir la nova societat que s'estava configurant. La nova concepció burgesa de la política no podia establir-se, només, en els nivells més alts del pensament. Si volia dominar, havia de fer-ho en tots els nivells; si volia aconseguir l'assentiment, havia de ser l'assentiment de tots. Als centres d'ensenyament només hi anaven uns quants, precisament els fills dels burgesos, i els púlpits dels temples no eren adequats perquè estaven en oposició més o menys declarada a la nova classe.⁷

Conseqüentment, el discurs pedagògic havia de transcendir l'àmbit escolar, ja que com Gramsci assenyala, cada relació d'«hegemonia» es converteix, necessàriament, en una relació pedagògica, i la relació pedagògica no pot ser reduïda a relacions específicament «escolars». Aquesta relació existeix en tota la societat en el seu conjunt i per a cada individu respecte dels altres individus; entre capes intel·lectuals i no intel·lectuals; entre governants i governats; entre elits i adherents; entre dirigents i dirigits; entre avantguardes i cossos de l'exèrcit.⁸

⁶ BURGOS, Francisco Javier de. «Circular del Excmo. Sr. D. Francisco Javier de Burgos dirigida a los subdelegados de Fomento en 30 de noviembre de 1833», MÁS Y ABAD, Celestino. *Consultor de Alcaldes y Ayuntamientos*, Madrid: Imprenta y Librería de D. José María Marés, Tom Tercer, 1854, p. 140-141.

⁷ BOZAL, Valeriano. *La ilustración gráfica del siglo XIX en España*, Madrid: Alberto Corazón, 1979, p. 16.

⁸ GRAMSCI, Antonio. *El materialismo histórico y la filosofía de Benedetto Croce*. Buenos Aires: Nueva Visión, 1971, p. 31-32.

Així que la guerra oberta entre ambdues concepcions de la política per conquerir l'hegemonia cultural no oblida cap racó, per simbòlic que pugui resultar. Les manifestacions públiques de la virtut teològica de la «caritat» van haver de veure's substituïdes per la «filantropia», més d'acord amb la nova política.⁹ També es va qüestionar el so sempitern dels tocs de campana, que tenien significats diferents segons qui els escoltava. La vella política va haver de reivindicar la utilitat de l'estrepitos volteig que molestava tant el ciutadà il·lustrat, ja que les campanes eren, per al pobre, el mitjà pel qual l'Església es comunicava amb els seus fills.¹⁰

En la política antiga, la ciutat, i els seus reflexos, les viles i els pobles, són el lloc natural de la política. El que està fora de la ciutat viu aliè a la política, ja que manca de veïnatge. Així que tampoc va escapar de l'esforç homogeneïtzador de la cultura imposat per les elits polítiques la minoria ètnica gitana, malgrat la seva cultura àgrafa. Un cas de veïnatge especial, perquè es tractava d'una «inclusió» forçada, és el previst en les regles per contenir i castigar la vagància i altres excessos dels «anomenats gitanos», promulgades en la Pragmàtica Sanció de Carles III de 19 de setembre de 1783. S'ordenava que la forma de vida itinerant dels «mal anomenats gitanos», incloent-hi igualment els rodavons que no fossin gitanos, havia de cessar i se'ls exigia que es retressin als pobles i domicilis que triessin, excepte la cort i llocs reials, i que abandonessin el vestit, la llengua i les maneres dels «anomenats gitanos», i s'apliquessin a ofici, exercici o ocupació honesta, sense distinció de feina¹¹ o arts.¹²

També els municipis passaven circumstàncies crítiques, a mig camí entre l'Antic Règim, que periclitava la tardor de 1833, i l'entrada als nous temps

⁹ En 1835, per por de la «revolució», va haver de desaparèixer dels carrers de Madrid el so del bastó de ferro amb el qual els membres de la Santa Hermandad del Refugio, fundada en 1615, anunciaven als pobres i desgraciats la possibilitat d'acudir a rebre els socors d'aquesta germanat, encara que no la seva obra; la santa i «caritativa» corporació, segons els seus estatuts de 1829, havia vist substituït aquest qualificatiu pel de «filantròpica», segons els estatuts de 1842, canvi que indignava els seus panegiristes, pels qui la filantropia era «la hipocresia de la Caritat». S. A. «Institutos de Caridad y Beneficencia. La Santa Hermandad del Refugio», *La Caridad Cristiana. Revista de Beneficencia*, Tom II. Madrid, S. N. (diumenge 17 d'agost de 1856), p. 106.

¹⁰ CABALLERO, Fernán. «La campana del Rosario. Fragmento del diario de una señora. Tomado de una novela inédita», *El Pensamiento de Valencia. Revista Semanal Política, Religiosa, Científica y Literaria*, Valencia, 11 (1857) p. 254-255. Des de la publicació del número 7 corresponent al 19 de juliol de 1857, aquest periòdic va sofrir diferents «recollides» i multes que en van afectar la periodicitat de l'edició. Va deixar de publicar-se els diumenges i de fer constar la data de les noves edicions.

¹¹ «Labranza» en l'original castellà.

¹² «Pragmática-Sanción de Carlos III del 19 de septiembre de 1783», MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo. *Códigos antiguos de España...*, op. cit., p. 1880-1881.

sota el signe constitucional, que trigaven a ser realitat.¹³ Diverses reformes municipals van conduir a l'entrada de la nova política als ajuntaments. La vella política feia seu el principi que afirmava que «el present viu del passat, i el passat i el present són l'ensenyament de l'avenir» i que quan això no es complia, la vida dels pobles, com la de l'individu, era «el desorden de la locura o la irracionalidad»,¹⁴ així que van proposar recuperar el mecanisme d'elecció de càrrecs polítics locals basat en la insaculació.¹⁵

Però la nova política també irrompia en l'Administració de l'Estat, la reforma de la qual suscitava tensions entre els que criticaven la desmesura del seu creixement i el centralisme que imposava, i els partidaris de la millora de la seva racionalització i eficàcia. La vella política seguia ancorada en l'antiga concepció que feia de les ciutats, viles i pobles lloc de la política i escut de la vida corporativa, que afirmava que, mentre l'absolutisme antic només pesava sobre la vida política dels pobles, el modern hi pesava a més sobre la vida interior i privada, és a dir, sobretot el que podien dir, fer, pensar i desitjar. També criticava que Madrid, cap de l'Estat, no tenia més indústria que la de cinquanta mil empleats que gargotejaven plecs, ni més fàbriques que les oficines, ni més comerç que l'alça i la baixa de la Borsa, ni més agricultura que les plantacions d'acàcies en la costa de la Vega, i que l'hidròpic ventre de la nació es mantenia només a costa dels seus membres.¹⁶

Al contrari, els partidaris de la nova política, a la pregunta: quines obligacions té l'Estat envers els empleats?, responien que la primera era l'obertura i conservació d'escoles especials per a cadascun dels rams de l'Administració pública en les quals després de cursar els estudis corresponents superessin un examen que una vegada aprovat els procurés un sou que els assegurés un avenir còmode segons l'exacte compliment dels deures assignats, en què se'ls exigís una conducta moral perfecta i la responsabilitat dels seus

¹³ ORDUÑA Rebollo, Enrique. *Historia del Municipalismo Español*, Madrid: Iustel, 2005.

¹⁴ VICENTE Y ALMAZÁN, Vicente. «Sobre la insaculación», *El Pensamiento de Valencia. Revista Semanal Política, Religiosa, Científica y Literaria*, 5 (5 de juliol de 1857), p. 102. S'inspirava en les paraules de Jaime Balme difoses en *El Pensamiento de la Nación*: «Fijar los principios sobre los cuales debe establecerse en España un gobierno que ni desprecie lo pasado, ni desatienda lo presente, ni pierda de vista el porvenir». APARISI Y GUIJARRO, Antonio. «Prospecto», *El Pensamiento de Valencia. Revista Semanal Política, Religiosa, Científica y Literaria*, 1 (7 de juny de 1857), p. 4.

¹⁵ Els articles referents a aquest tema van proliferar en *El pensamiento de Valencia* al llarg de 1857.

¹⁶ GALINDO Y DE VERA, León. «La centralización. Artículo II», *El Pensamiento de Valencia. Revista Semanal Política, Religiosa, Científica y Literaria*, 17 (1857), p. 648.

actes oficials, amb pena de ser acomiadats o el que millor convingués segons la falta.¹⁷

Per a la construcció d'una nova hegemonia intel·lectual i cultural burgesa, els periòdics van ser una peça clau. A través dels periòdics la construcció política dels vells i nous discursos educatius i socialitzadors elaborats per les elits polítiques es difon fins a nivells molt baixos del cos social, la qual cosa també suposa un esforç i una competència perpètua entre actors –antics o moderns– per comunicar a l'«opinió pública» el nou ordre de «prioritats pedagògiques» –quant a llocs, professionals, continguts i metodologies– que l'educació també reclama, bé per adaptar-se als nous temps, però sense que canviï gens en el substancial, bé perquè el nou ordre de prioritats educatives permeti aprofundir les transformacions socials que la nova política requereix. Si el joc polític antic es desenvolupava precisament a les ciutats, allà era on la premsa tenia més audiència i deixava al marge la pagesia.¹⁸

Les noves ciutats, no obstant això, poc s'assemblaven a les de la vella política. A les antigues ciutats, l'Església, a través dels seus diaques, exercia un control absolut sobre la vida de les famílies, ja que els corresponia rastrejar els qui vivien a la ciutat piadosa i cristianament, i els qui al contrari no vivien conforme al credo eclesial, perquè després de donar compte de tot al bisbe, aquest pogués exhortar i amonestar a cadascun en secret, o corregir-lo i reprendre'l en públic, segons el que considerés més profitós.¹⁹ En transcórrer el temps la nova política denunciaria tal control eclesial sobre les famílies, afirmant que quan el govern era absolut el clergat constituïa en realitat una policia secreta respectada i poderosa, que, introduint-se fins i tot a la família, subordinava als seus interessos àdhuc l'autoritat paternal, tan sagrada sempre en tota societat ben reglamentada.²⁰

Amb l'auge de la nova política van substituir el diaca, i van entrar a les famílies les comèdies, les novel·les, els periòdics i altres lectures «pernicioses».

¹⁷ ESPINAL Y FUSTER, JOSÉ. *Catecismo político democrático y republicano. Explicación y examen de todas las cuestiones políticas, en forma de diálogo para la más fácil inteligencia de la juventud. Obra útil para todas las clases de la sociedad y que se recomienda a los Ateneos y Clubs*. Barcelona: Imprenta de los Hijos de Doménech, 1868, p. 33-34.

¹⁸ BOZAL, Valeriano. *La ilustración gráfica...*, op. cit., p. 15-22.

¹⁹ S. A. *Catecismo del Santo Concilio de Trento para los párrocos, ordenado por disposición de San Pío V. Traducido en Lengua Castellana por el P. Fr. Agustín Zorita. Religioso Dominicano. Según la impresión que de orden del Papa Clemente XIII se hizo en Roma año de 1761*. Cuenca: Imprenta de Don Fernando de la Madrid, 1803, p. 298.

²⁰ ESPINAL Y FUSTER, JOSÉ. *Catecismo político democrático y...*, op. cit., p. 43.

Totes exigien l'expansió de l'alfabetització, la qual cosa no és sinònim només, encara que també, del foment de l'escolarització. En 1797 es traduïa al castellà l'obra d'Arnaud Berquin, publicada a Espanya amb el títol *Biblioteca de la buena educación, o el amante de la niñez y de la juventud*, publicada a França divuit anys abans.²¹ La traducció d'aquesta obra estava dedicada a les mares, a les quals corresponia un dels deures més sagrats: el de donar a les seves tendres generacions els primers impulsos de l'educació.²² L'expansió de l'educació exigia, entre altres qüestions, una nova consideració social de les dones. Aquesta obra naixia per competir amb les comèdies i novel·les, de remota o difícil virtut i que venien sobradament cara la «metzina de tots els crims», i es componia de petits escrits sense cap dels greus inconvenients d'aquelles.

Efectivament, al costat de la naturalesa preferentment escolar de l'alfabetització, la seva consideració social²³ permetrà l'expansió dels vells i dels nous discursos polítics que definiran les prioritats pedagògiques que en tot tipus d'aspectes hauran de procurar estendre fins al «poble» les virtualitats de l'educació, tant a les escoles, com en llocs diferents de les escoles, fonamentalment en les famílies, però també en la vida societària (confraries, ateneus, clubs, societats...).

La il·lustració gràfica s'imposa en la premsa, llibres i fullets. Conscient de la necessitat que les imatges i l'explicació verbal se sumessin a la lectura, el pare Claret, ja en la segona edició del seu popular *Catecismo de la doctrina cristiana explicado y adaptado a la capacidad de los niños*, publicat en 1849, es va ocupar que inclogués làmines dirigides no precisament només als nens, malgrat el seu títol, sinó als pares, amb l'objectiu que quan els fills els preguntessin: què signifiquen aquestes figures? els responguessin explicant-los per mitjà d'aquestes la religió cristiana que els pares tenien l'obligació d'ensenyar-los i ells d'aprendre.²⁴

No hi cabien excuses; la instrucció podia i havia d'arribar a tot arreu, fins i tot als qui resultava més difícil arribar, com els sords. A principis del segle xx el prevere Carbonero encara jutjava prescindible la instrucció pública, encara

²¹ BERQUIN, Arnaud. *Biblioteca de la buena educación, o el amante de la niñez y de la juventud sacada de las obras que escribió en francés el célebre Berquin*. Madrid: Fermín Villalpando, 1789.

²² DE VELASCO, Julián. «A las madres de familia», *ibídem*, sense numerar.

²³ VIÑAO, Antonio. «Liberalismo, alfabetización y primeras letras (siglo XIX)», *Bulletin Hispanique*, 100/2 (1998), p. 535-536.

²⁴ CLARET, Antonio. *Catecismo de la doctrina cristiana explicado y adaptado a la capacidad de los niños y adornado con muchas láminas*. Barcelona: Imprenta de los Herederos de la Viuda de Pla, 1849, p. 5-6.

que la considerava necessària, malgrat que havia estat innecessària durant segles perquè semblava que, en certa manera, l'home podia ser instruït sense l'escola. Afirmava que l'escola era la família, la mestra era la mare, el guia el pare, i la norma de vida civil i moral la societat. La família era, doncs, l'única institució instructiva de la qual no es podia prescindir.²⁵

A pesar que per al prevere Carbonero l'escola no era més que una simple derivació que no podria subsistir sense la base de la instrucció domèstica i social, la veritat és que de manera més general les classes populars cauen sota la influència de la cultura hegemònica perquè aquesta és, en cert sentit, l'única cultura que funciona com a tal per mitjà de l'alfabetització: la construcció d'una llengua nacional estàndard pertany a l'elit alfabetitzada. El procés de lectura i escolarització s'encarrega de difondre-la, fins i tot de manera no intencional.²⁶

En qualsevol cas, el que sorprèn de tal esforç divulgador de la cultura impresa no és la profusió d'obres publicades, ni l'obstinació a combinar diàlegs, imatges, contes i historietes, la prosa i el vers, fent-los assequibles, sinó la relativa facilitat que el reconeixement del dret a la llibertat d'impresma va trobar en els textos constitucionals al llarg del segle XIX, si ho comparem almenys amb la promulgació d'uns altres dels grans drets individuals, els de reunió i associació, molt més tardans.²⁷

La irrupció del marxisme i de l'anarquisme en escena va suposar un gir en la concepció social del quart estat. La pedagogia societària a la qual al·ludeix François-Xavier Guerra per referir-se a l'esforç de les elits per educar el poble ignorant a través de les societats patriòtiques va acabar convertint l'educació en bandera dels nous corrents obrers, i l'accés a la cultura dels elements més conscients de la nova classe obrera va acabar transformant les velles confraries en societats de socors mutu, de les quals van sorgir els primers nuclis internacionalistes.

A la nova política burgesa, en la seva pugna amb el tradicionalisme partidari de la vella política, igual que a aquesta última, se li va sumar un nou contrincant que qüestionava les noves elits burgeses tant com els

²⁵ CARBONERO, Emilio. *Instrucción oral del sordomudo. Pedagogía y didáctica*. Valencia: Tipografía Moderna, Librería de Ángel Aguilar, 1906, p. 56.

²⁶ HOBBSAWM, Eric. *El mundo del trabajo. Estudios históricos sobre la formación y evolución de la clase obrera*. Barcelona: Editorial Crítica, 1987, p. 63. També HOBBSAWM, Eric. *La era del capitalismo*, 2 volums. Barcelona: Labor, 1981, capítol v.

²⁷ SAN MARTÍN Y LOSADA, Luís. *Los derechos individuales y las Cortes*. Madrid: Imprenta Clásica Española, 1929, p. 25-26.

partidaris de la vella política, adversari que reclamava el seu dret a decidir al marge dels mecanismes de representació previstos, qüestionant els sistemes constitucionals instituïts. Segons el parer dels internacionalistes, la nova elit burgesa eren uns engalipadors que, fingint interessar-se pel poble, cridaven furibunds: «¡Ya tenéis libertad, vosotros sois los soberanos! ¡La soberanía del pueblo! ¡La Constitución! Y por último: ¡Abajo las testas coronadas! ¡El pueblo es el rey!». El poble –afirmaven–, seguia ara supeditat al rei «capital» i la nova política només emmascarava la seva existència subjugada.²⁸

La vella i la nova política van haver de lluitar per evitar la revolució. L'Estat, l'Administració, el poder local, van comprendre que calia cedir als interessos del quart estat, sobretot, especialment i en particular, quan aquest enfocava les relacions entre capital i treball de manera harmònica, és a dir, evitant tota classe de lluites i tota classe de perturbacions. Els municipis, en definitiva, quan constituïen l'expressió més acabada de la individualitat col·lectiva en l'actual organització de la societat humana, no podien desconèixer ni deixar oblidada la qüestió social, i van contribuir a la seva resolució intentant harmonitzar al capital amb el treball.²⁹

Aconseguit el domini, la nova cultura hegemònica portada de la mà de la nova elit burgesa va utilitzar l'Administració tant per consolidar els seus assoliments enfront de la vella política, com per frenar l'ascens dels internacionalistes. La missió de l'Administració havia de consistir a evitar el mal i dur a terme el bé, estenent el seu radi d'acció a tots els actes de la vida del ciutadà, des del bressol al sepulcre; havia d'atendre la higiene i la salubritat pública, recollir l'expòsit, educar i instruir el jove, emparar el desvalgut, proporcionar treball al bracer, salut al malalt necessitat, aliments al pobre; promoure l'estímul per les arts i les lletres, la ciència, el comerç, la indústria, la navegació, i sobretot, l'agricultura, font de tota riquesa; tenir cura de les vies de comunicació, ports i canals, i per aquests mitjans és com complia el deure de contribuir a la conservació, el benestar i el progrés de la societat.³⁰

²⁸ NIEVA, Teobaldo. «Esterilidad de las revoluciones políticas», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano federal. Compendio de lo más útil e indispensable del saber humano en filosofía, ciencias, literatura, artes y política*. Madrid: J. Castro y Compañía Editores, 1870, Tom I, p. 758.

²⁹ BOLETÍN DE SESIONES DEL EXCMO. AYUNTAMIENTO DE VALENCIA. *Sesión Ordinaria del día 20 de abril de 1891. Presidencia del Sr. Alcalde D. Juan Dorda*. Valencia: Imprenta M. Alufre, 1891, Primer Semestre, Tom II, 400, 2n (25 d'agost de 1891), p. 406.

³⁰ REDACCIÓN DEL MUNICIPIO. *El libro de los ayuntamientos. Manual teórico-práctico de administración local*. Madrid: Imprenta y Litografía de J. Corrales, 1898, Tom I, p. 3.

Malgrat les seves diferències, la vella i la nova política creien que salvaven, amb el bon ús de l'Administració, el principi d'autoritat i que tenien una arma segura per combatre el socialisme i l'anarquia.³¹

2. INSTRUMENTS DE FORMACIÓ POLÍTICA DE LES ELITS I DE LES CLASSES POPULARS

La vella política, tretze són tretze, continuava reeditant una vegada i una altra el mateix manual de formació per als rectors com si des dels temps de Trent no s'haguessin produït canvis. En 1803 tornava a editar-se a Espanya l'anomenat *Catecismo de Trento*, o també *Catecismo Romano*, o *Catecismo de Pío V*, segons la impressió que d'ordre del papa Climent XIII es va fer a Roma en 1761. No es tractava d'un catecisme de divulgació popular, sinó doctrinal, dirigit a unificar el sentit de les prèdiques que des del púlpit dirigien als fidels els rectors i tots aquells que tenien l'ofici d'ensenyar, exigint-los que acomodessin els ensenyaments de l'Església a la capacitat dels oients. S'hi reconeixia que, ja des dels temps anteriors a Trent, era més fàcil preservar la veritable fe catòlica dels múltiples llibres voluminosos que propagaven els errors de la impietat, que dels innombrables llibrets aparentment piadosos amb els quals fàcilment s'enganyava les ànimes incautes dels simples, encara que per tots dos procediments s'arribava a les oïdes amb més facilitat i més dilatadament que només per mitjà de les prèdiques, perquè de cap manera podia parlar-se en públic amb tots els fidels als quals es voldria induir a l'heretgia.³²

La nova política guanya posicions. Trienni Liberal, sociabilitat, conversa, entreteniment, són els termes que amb més freqüència se solen associar amb les tertúlies. Per què eludir el veritable sentit instructiu, d'aprenentatge cívic que incloïen tals manifestacions dialògiques? Ningú ha definit millor que el republicà comuner Álvaro Flórez Estrada la importància educativa, i no només socialitzadora, ni tan sols tampoc només recreativa d'aquests llocs; al·ludia a les reunions que en aquests locals se celebraven i en les quals van prendre cos les societats patriòtiques; i va deixar dit sobre aquest tema, en les Corts

³¹ VERA Y CASADO, Bartolomé de. *La Administración local. Primera parte: Memoria sobre los vicios y abusos existentes en los municipios. Segunda parte: Proyectos y bases para corregirlos*. Madrid: Imprenta y Litografía de los Huérfanos, 1893, p. 27.

³² S. A. *Catecismo del Santo Concilio de Trento...*, op. cit., p. 1-4.

de l'any 1820, que les reunions eren la principal escola pràctica dels pobles lliures, la més profitosa que se'ls podia oferir i l'única a la qual podien assistir i on podien instruir-se les classes pobres que no tenien mitjans per mantenir els seus fills en altres càtedres i universitats per més que aquestes abundessin.³³

Va tornar la vella política. S'iniciava la Dècada Ominosa. El 4 d'octubre de 1824, en circular reservada, s'ordenava classificar els sospitosos en dos estats, un d'homes i un altre de dones, de totes les persones que en el seu districte tinguessin la condició d'addictes al règim constitucional, voluntaris nacionals, individus de companyia o batalló sagrat, significats per maçons, tinguts per comuners, liberals exaltats o moderats, compradors de béns nacionals i secularitzats. Per complir-ho la policia es va dispersar pels carrers i es va introduir subreptíciament en fondes i cafès, agusant l'oïda i va sorprendre uns quants milers de ciutadans descontents que maleïen del rei i el seu govern. Per decret de 9 d'octubre del mateix any es va prohibir la paraula, tant escrita (contra els que escrivessin papers o pasquins contraris al rei o a favor de la Constitució), com parlada (contra els que parlessin en paratges públics contra la sobirania de la Seva Majestat o a favor de la Constitució), encara que, mentre que als culpables del primer delictes se'ls condemnava a mort, sobre els del segon només requeia la pena de presidi.³⁴

L'Església, partidària de la vella política, volia evitar la repetició dels errors de la nova política. El temps de la lluita absolutista-liberal exigia que el ministeri eclesiàstic i els consultors del monarca disposessin d'un elenc de disciplina eclesiàstica com a mitjà d'autoprotecció per suprimir o eliminar el que pogués danyar o destruir la vida de l'Església, i per remeiar la seva necessitat va sorgir la *Colección Eclesiástica Española*, veritable compendi o biblioteca de tal disciplina que, editat en catorze toms entre 1823 i 1824, recollia els breus de la Seva Santetat, les notes del nunci, representacions (súpriques o proposicions recolzades en raons o documents, que es dirigeixen a un príncep o superior) dels senyors bisbes, pastorals, edictes, etc., referits a la persecució de l'Església en les persones i drets dels seus ministres durant el Trienni Liberal.

³³ FLÓREZ ESTRADA, Álvaro. «Discurso en defensa de las sociedades patrióticas pronunciado en la sesión extraordinaria de las Cortés del 14 de febrero de 1820», FLÓREZ ESTRADA, Álvaro. *En defensa de las Cortes*. Madrid: Miguel Castellote Editor, 1973, p. 158.

³⁴ VILLA-URRUTIA, Marqués de. *Fernando VII Rey absoluto. La ominosa década de 1823 a 1833*. Madrid: Francisco Beltrán, Librería Española y Extranjera, 1931, p. 115-116.

En aquesta mateixa *Colección* s'al·ludia a com la Llei de 15 de novembre de 1822 va suprimir tots els convents i monestirs situats en despoblats o en poblacions de menys de 450 habitants, llei que estava dirigida a impedir la connivència entre insurrectes i regulars. Al cap de poc temps, el 29 de novembre de 1822, el bisbe d'Astorga reclamava que no se suprimeixen els convents situats en poblacions de menys de 450 habitants. Assenyalava que l'educació dels futurs sacerdots podia veure's ressentida i que els convents atreïen els seus alumnes més per la necessitat de les seves famílies que per la seva voluntat d'abraçar el sacerdoci, ja que com a escoles públiques de tal ensenyament, hi havien concorregut des de la fundació dels seus respectius convents fins a sortir-ne formats per al sacerdoci i cura d'ànimes, destinacions en les quals van poder socórrer la necessitat gairebé extrema de les seves cases i parentela, impossibilitada del tot per suportar despeses de cap universitat, quan en els convents amb una fogassa de sègol, un vestit de drap bast i calçat de galotxes passaven el temps de curs a avançar els coneixements eclesiàstics i ajudaven a l'estiu en les labors del camp als pares o germans; de manera que podia dir-se que en aquests convents es mantenien guanyant el curs amb l'estalvi de la seva suor.³⁵

Les societats patriòtiques, constituïdes per membres de les elits amb la finalitat d'educar el poble ignorant en els nous principis, van tendir a convertir-se, per la seva pròpia lògica, en encarnacions del poble.³⁶ No es van deslliurar de l'assot de l'Església, la qual va al·ludir a aquestes entitats a la mateixa *Colección Eclesiástica*, esmentada anteriorment. Va afirmar que es van establir per exercir un influx immediat i ràpid sobre la massa del poble i les va definir com unes reunions de gent de tota classe, dutes a terme en algun cafè o una altra casa de concurrència pública, en les quals es dissertava llargament sobre tot el concernent al Govern sense que ningú ho impedís. La seva proliferació es descrivia afirmant que se n'havien deixat veure algunes en els primers dies de «les novetats» a Madrid i a les capitals; que ningú dubtava que estaven dirigides per «mans ocultes», i que després de proclamada la llibertat i la independència, havien proliferat prodigiosament; que al cap de pocs mesos

³⁵ MARTÍNEZ, Guillermo. «Reclamación del Obispo de Astorga para que no se supriman los conventos sitos en poblaciones de menos de cuatrocientos cincuenta habitantes», COLECCIÓN ECLESIASTICA ESPAÑOLA. *Colección eclesiástica española comprensiva de los breves de S. S. Notas del M. R. Nuncio, representaciones de los SS. Obispos a las Cortes, Pastorales, Edictos, etc., con otros documentos relativos a las innovaciones hechas por los constitucionales en materias eclesiásticas desde el 7 de marzo de 1820*, Tom XIII, Madrid: Imprenta de Eusebio Aguado, 1824, p. 195-196.

³⁶ GUERRA, François-Xavier. «De la política antigua a la política moderna...», *op. cit.* p. 137.

també es van multiplicar d'una manera meravellosa en tots els pobles granats i es van erigir pel seu mitjà a tot arreu unes càtedres populars on, amb l'excusa d'instruir el poble sobre els seus drets i promoure la perfecció del Govern, s'explicaven totes les doctrines dels filòsofs, es parlava sense parar sobre els privilegis i rendes del clergat, s'escarnia la seva conducta, s'atribuïa a la seva dominació l'endarreriment i la ignorància nacional...³⁷

Davant l'ofensiva liberal, també la vella política va haver d'actualitzar i modernitzar els seus recursos. En 1856, es fundava a Madrid una Societat per a la Publicació i Propagació de Llibres Bons. Calia imitar la revolució, i apropiat-se dels seus mètodes de difusió de les males doctrines i, per aconseguir-ho, els esforços d'aquesta classe d'empreses havien de dirigir-se, principalment, a procurar que els llibres a què es recorregués fossin aquells la lectura dels quals no només no pogués resistir-se per cap pretext, sinó que també tinguessin una virtut d'atracció, diguem-ho així, que s'apoderés de les persones menys aficionades a la lectura sense altres armes que la senzillesa i les lliçons fonamentades en els exemples pràctics.³⁸

En efecte, com afirmaven els promotors d'aquesta societat, encara que al nostre país existia poca afició als llibres, es feien progressos visibles en la matèria, gràcies, sobretot, als periòdics de grans dimensions que a través dels seus articles de fons i dels seus divertits fulletons extraviaven políticament la formació de menestrals que abans amb prou feines lletrejavien els cartells de les corregudes de bous, no menys que les creacions literàries, o gràcies també als fulletons que cada dia distreïen les donzelles a l'hora del tocador i en corroïen el cor. Hi havia, doncs, afició a la lectura, sobretot quan era barata i entretenia o divertia. Però naixien i morien a punt les obres serioses i de seny, i vivien i es multiplicaven les insulses i perjudicials. Doncs bé, la societat catòlica a què ens hem referit havia d'utilitzar els recursos de les segones; aquest era el seu triomf. Una novel·la no es combatia amb un llibre ascètic; un fullet amb un àrid tractat filosòfic. El bé podia revestir-se de les seductores formes a les quals recorria el mal per aconseguir els seus propòsits, i s'animava a això en la societat indicada.³⁹

³⁷ OBISPOS ESPAÑOLES RESIDENTES EN FRANCIA. «Exposición dirigida a Su Santidad en 8 de mayo de 1823 por los Señores Obispos españoles residentes en Francia», COLECCIÓN ECLESIASTICA ESPAÑOLA. *Colección eclesiástica...*, op. cit., p. 253-280.

³⁸ S. A. «Crónica y estadística», *La Caridad Cristiana. Revista de Beneficencia*, Tom II, Madrid, S. N. (24 d'agost de 1856), p. 120.

³⁹ S. A. «Institutos de Caridad. Sociedad católica de amigos de buenos libros», *La Caridad Cristiana. Revista de Beneficencia*, Tom II, Madrid, S. N., (31 d'agost de 1856), p. 140-141.

La nova política, no obstant això, prosperava a través de tot tipus de societats, i fins i tot mitjançant la difusió de la propaganda política en les mateixes famílies, transformant la cultura política del poble. L'escriptura era complementada per la lectura en veu alta dels textos difosos. Roque Barcia afirmava que hi havia famílies fervoroses en què la dona, la mare i la germana de l'home tenien les seves societats per difondre la «santa veritat» que havia de fer d'Espanya el poble més gran, més culte, més florent i més poderós d'Europa. I preguntava: «¿Veis un desván en que alumbrá una luz? ¿Veis ese desván, adonde acuden religiosamente muchas personas? ¿Veis ese desván en que una voz lee, mientras que el auditorio escucha con silencio profundo?». Responia: Són dones de Manacor, dones que ahir eren servils, que avui són federals.⁴⁰

Tornem a la formació de les elits, tot i que ara a les de la nova política. Les eleccions són la via normal per transferir la legitimitat del poble als governants. Com l'Església, l'Estat va haver de posar a la disposició de l'establishment del nou Estat liberal el *Manual de los diputados*, compendi legislatiu i normatiu en el qual es recollien el text complet de la Constitució vigent, lleis electorals, reglaments de funcionament del Congrés i del Senat, lleis d'impremta, etc.⁴¹

Part de les noves elits polítiques no es conformava, no obstant això, amb l'aplicació estricta de la legalitat delimitada en aquells manuals. No ha d'estranyar que per als republicans federals la proclamació dels drets inviolables recollits en la Constitució del 1869 donés lloc a una pèrdua de la «virginitat constitucional» massiva. En aquesta Constitució –deien–, es consignen, decreten i sancionen «una dotzena d'inviolabilitats», i no obstant això, són pocs els espanyols que conserven la seva virginitat constitucional: són pocs els espanyols que, encara que són «inviolables», no han estat «violats».⁴²

No obstant això, la formació que preocupava, més que la de les seves senyories, era també i sobretot la dels funcionaris al servei de l'Administració, donat que es tractava d'utilitzar la reforma de l'administració subordinada al nou Estat liberal com a instrument ideològic de primer ordre, especialment la reforma de l'administració local, reformes que pretenien evitar el seu control

⁴⁰ BARCIA, Roque. *El evangelio del pueblo*. Madrid: José María Faquinetto. Editor, 1885, p. 66-67.

⁴¹ La primera edició de la qual tenim constància d'aquests manuals és: S. A. *Manual del Congreso de los Diputados*. Madrid: Imprenta Nacional, 1864, 345 p. Fins ben entrat el segle xx es van editar manuals amb continguts i propòsits similars als esmentats.

⁴² COLL, Luis. «No hay más que un derecho», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano...*, op. cit., p. 1363-364.

per part de les noves classes populars, cada vegada més conscients, gràcies a les seves pròpies experiències col·lectives, autònomes o relativament autònomes, de les possibilitats de millora existencial que l'accés al poder municipal podia obrir-los.⁴³

Calia instruir els funcionaris de la nova política en els rudiments de la gestió pública. I es va proposar establir, a les capitals de les províncies, periòdics que tractessin dels seus interessos, que discutissin la manera d'utilitzar els recursos locals, que revelessin a les administracions els mitjans de propagar les indústries, i que familiaritzessin tots els habitants amb els coneixements que conduïen a la prosperitat. Aleshores es concorria amb ànsia a una escola en què s'ensenyessin arts útils (fusteria, agrimensura...) i demanarien tots que es destinessin a l'ensenyament d'aquestes arts aplicables a les primeres necessitats de la vida els arbitris de què fins llavors es van dotar les escoles de llatinitat, atès que l'estudi aquestes escoles, encara que obria la porta a professions més elevades, era menys urgent afavorir. També es requeria la publicació de bons llibres nous o la reimpressió dels antics. Difondre les llums i promoure la prosperitat era l'objectiu de tals reformes.⁴⁴

Al marge del funcionariat, també el nou «intel·lectual burgès» havia de guanyar-se el poble amb l'escriptura, perquè per a això havia nascut. I se li va exigir sotmetre's a un «manual d'estil» èticament irreprotxable, ja que havia d'observar una conducta impecable, professar un amor sincer al poble, sense exageració, a fi de no errar en els seus consells ni per adulació ni per distracció, estimar profundament la veritat, inculcar màximes i principis de sana moral...⁴⁵

A diferència de l'intel·lectual, que s'havia de suposar que era destre en escriptura, al funcionari se li exigia instruir-se en l'art d'escriure, ja que la nova política es duia a terme a vista de tothom, i calia poder argumentar-la amb correcció. L'art d'escriure amb propietat i galania era indispensable en aquells temps, tant per als que redactaven les lleis com per als que les aplicaven, tant per als que havien d'erigir-se en autoritats de qualsevol ordre, com per als que havien d'ocupar un lloc en l'Administració o governació de l'Estat. Des que la

⁴³ «Hoy, los hombres honrados temen. ¿Por qué? [...] porque no es libertad constituir los Municipios en clubs de propaganda política contra las instituciones y dejarlos que ejerzan sus rencores en los que aman la paz y la buena administración». VERA Y CASADO, Bartolomé de. *La Administración local...*, op. cit., p. 92.

⁴⁴ BURGOS, Francisco Javier de, «Circular del Excmo. Sr. D...», op. cit., p. 131-132.

⁴⁵ ESPINAL Y FUSTER, José. *Catecismo político democrático y...*, op. cit., p. 57.

vida governamental i administrativa es duia a terme, com si diguéssim, enmig del carrer, es feia necessari saber escriure.⁴⁶

Les classes productores de la indústria i el comerç no havien pres part en res, o en molt petita escala, en la nova política.⁴⁷ A la nova política li faltava, no només el suport de les classes populars, sinó també la defensa dels interessos d'aquestes classes i, a més, li faltava la varietat imprescindible que haguessin pogut aportar.

Les velles confraries es mostren inoperants enfront de les noves inquietuds del quart estat. Els tipògrafs més conscients i que eren com un nexa entre els homes de dalt i la massa popular, van acabar confluint en la Societat del Foment de les Arts, ateneu d'artesans cultes, de professors d'instrucció primària, de petits patrons, de comerciants, d'individus de les classes mitjanes. D'aquesta Societat va sorgir la major part del nucli organitzador de La Internacional a Madrid, així com de la major part dels homes primers de l'Associació General de l'Art d'Imprimir, fundada en 1871, a la qual van acabar ingressant els antics internacionalistes de la Secció Madrilenya de Tipògrafs de La Internacional.⁴⁸ L'esmentada societat va donar sempre ensenyament als fills dels socis i també a aquests; va organitzar conferències; va iniciar i va dur a terme exposicions d'arts i oficis; va promoure reunions de controvèrsia, a vegades entre els socis, altres vegades en públic...⁴⁹

Es van multiplicar les experiències que promovien l'ascens del quart estat a la nova política mitjançant la instrucció. Luis Blanc va fundar al sud de Madrid el Casino Popular. Allí va establir cors com els de Catalunya,⁵⁰ escoles per a adults, i fins i tot classes d'esgrima, i va ser ell mateix el professor que ensenyava el maneig de les armes als obrers. També es van establir conferències, en les quals s'instruïen els treballadors i s'acostumaven a parlar en públic.⁵¹

⁴⁶ CASTRO Y SERRANO, José de. *De la amenidad y galanura en los escritos como elemento de belleza y arte*, citat a MHARTIN Y GUIX, Enrique. *Manual del empleado. Consultor de los funcionarios públicos en general*. Madrid: Tipografía de Manuel Ginés Hernández, 1892, p. 11.

⁴⁷ RODRÍGUEZ SOLÍS, Enrique. «Biografías. Juan Pablo Soler», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano...*, op. cit., p. 1500.

⁴⁸ GARCÍA VENERO, Maximiano. *Historia de los movimientos...*, op. cit., p. 120.

⁴⁹ MORATO, Juan José. *La cuna de un gigante. Historia de la Asociación General del Arte de Imprimir*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1984, p. 53 (1a ed. 1925).

⁵⁰ Un dels cabetians catalans, després republicà, Josep Anselm Clavé, va crear l'orfeó obrer La Fraternitat (1850), transformat després (1854) en la Societat Euterpe, la qual va ser nucli d'una federació catalana de corals. GARCÍA VENERO, Maximiano. *Historia de los movimientos...*, op. cit., p. 120-121.

⁵¹ RODRÍGUEZ SOLÍS, Enrique. «Biografías. Luis Blanc y Navarro», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano...*, op. cit., p. 1543.

En la seva visita al Casino d'obrers fundat a Jerez, Fernando Garrido narra en les Corts com va ser conduït a un barri apartat i introduït en una espècie de portal que servia de sala a la qual va poder observar que hi havia trenta o quaranta treballadors reunits i que només tenien com a parament una taula, una espelma i uns quants llibres. El president era jove i havia après a llegir i a escriure, i aritmètica, a fi de poder ensenyar els altres membres de la societat.⁵² Al Casino de Jerez es van establir, a més de les classes d'instrucció primària, càtedres de matemàtiques, dibuix lineal, natural i d'adorn, física, idiomes, i moltes altres, per a la instrucció i l'esbarjo dels socis obrers i els seus fills.⁵³

L'esforç desenvolupat per la classe obrera per educar-se de forma autònoma pretenia acabar amb la incultura. Però la incultura no havia de ser cap obstacle per impedir l'accés al dret al sufragi, ja que la falta d'instrucció no impedia el discerniment de consciència. La pregunta: com pot un home inculte comprendre la raó del vot que emet i el que representa?, tenia una resposta fàcil: amb la seva consciència, per la qual regula la raó i la veritat de les coses de la mateixa manera que ho fa l'home il·lustrat. Els defensors consideraven de la classe obrera que, amb el pretext d'eliminar els ciutadans amb poc enteniment, es cometia una injustícia palesa en la nombrosa classe obrera, la qual, ocupada en els seus tallers, no podia dedicar-se a l'estudi. D'altra banda, la classe obrera sabia perfectament les obligacions del seu ofici, amb el qual enriqueix la pàtria de la mateixa manera que l'escrivent, l'advocat o el matemàtic sabien fer bon ús i complir en la seva carrera.⁵⁴ La posició social i el nivell cultural no havien d'excloure ningú de l'exercici de la representació electoral.

3. EL MAGISTERI I L'ESCOLARITZACIÓ ENTRE LA VELLA POLÍTICA I LA NOVA

L'esforç de l'Estat per fer seu el control de l'educació primària en detriment de les antigues organitzacions com la Congregació de Sant Cassià i imposar un sistema públic, i posteriorment obligatori, sotmès als interessos polítics, econòmics i socials del monarca respectiu, és molt evident en el període

⁵² GARRIDO, Fernando. *Historia de las clases trabajadoras. Tomo III: El proletariado*. Madrid: Editorial Zero, 1971, p. 243-246 (1a edició 1870).

⁵³ RODRÍGUEZ SOLÍS, Enrique. «Biografías. Ramón Cala», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano...*, op. cit., p. 1539-1540.

⁵⁴ ESPINAL Y FUSTER, José. *Catecismo político democrático y...*, op. cit., p. 35.

comprès entre 1771 i 1808, i s'afirma gradualment, no sense contradiccions, entre aquells anys.

Les disposicions es van succeir vertiginosament. El «sagrat dret del Públic» a l'educació ha de controlar-se per la incipient Administració nova. En 1771 es facultava els ajuntaments per examinar els aspirants de magisteri.⁵⁵ En 1780 es declarava extingida l'antiga Congregació de Sant Cassià, i se substituïa pel Col·legi Acadèmic del Noble Art de Primeres Lletres.⁵⁶ En 1791 se suprimia el Col·legi Acadèmic i se substituïa per l'Acadèmia de Primera Educació, que passava de tenir caràcter privat a oficial.⁵⁷ En 1804, i per evitar que l'interès dels pocs individus que componien el Col·legi Acadèmic de Primeres Lletres de Madrid prevalgués i tirés per terra els drets sagrats del públic i dels altres particulars, es va resoldre que en endavant poguessin exercir aquests ensenyaments i obrir escoles públiques a Madrid i en qualsevol vila, lloc o ciutat del Regne, tots aquells que havent aprovat els exàmens haguessin obtingut del Consell el títol corresponent. Es deixava a la voluntat i l'àrbitri de cadascun incorporar-se o no a aquest Col·legi Acadèmic i cada mestre era amo d'establir la seva escola a la caserna, el barri, carrer o lloc que millor li semblés sense que els mestres de número poguessin oposar-s'hi sota el pretext dels seus privilegis o estatuts, que des d'aleshores quedaven derogats i anul·lats.⁵⁸

Ningú, ni tan sols les nenes, havien de quedar excloses de l'educació. Per Resolució de 1778 i Cèdula de 1779, es manava la llibertat d'ensenyament i treball de dones i nenes en totes les labors pròpies del seu sexe, tot i les Ordenances dels Gremis.⁵⁹ En 1783 s'ordenava l'establiment d'escoles gratuïtes per a nenes, l'objecte principal de les quals era fomentar la bona educació de les joves en els rudiments de la fe catòlica, en les regles de ben obrar, en l'exercici de les virtuts i en les labors pròpies del seu sexe.⁶⁰

En aquestes escoles les mestres haurien d'acreditar l'habilitat i conducta i, en cas de ser casades, haurien d'acreditar també la seva bona vida i costums així com la dels seus marits. Tals escoles havien de dirigir-se, preferentment,

⁵⁵ «Carlos III, por Provisión del Consejo de 11 de julio de 1771», MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo, *Códigos antiguos de España...*, op. cit., p. 1517-1518.

⁵⁶ «Carlos III por Providencia del Consejo de 22 de diciembre de 1780», ibídem, p. 1518-1520.

⁵⁷ «Real Decreto de 25 de diciembre de 1791 y Real Orden de 27 de abril de 1795», ibídem, p. 1518.

⁵⁸ «Real Orden de Carlos III de 11 de febrero de 1804», ibídem, p. 1520.

⁵⁹ «Carlos III, Resolución a Consejo de 16 de noviembre de 1778, y Cédula del Consejo de 12 de enero de 1779», ibídem, p. 1606.

⁶⁰ «Carlos III por Cédula de 11 de mayo de 1783», ibídem, p. 1521.

a les filles de pagesos i artesans, perquè a les altres se'ls podia proporcionar l'ensenyament a costa dels seus pares. I encara que el principal objecte d'aquestes escoles havia de ser la «labor de mans», si alguna de les nenes volia aprendre a llegir, la mestra tenia l'obligació d'ensenyar-li'n, i per tant, havia de ser examinada per a aquest art.

Al seu torn, la futura instrucció obligatòria quedaria configurada en la Cèdula del Consell de 1781 sobre la destinació i ocupació dels vagues ineptes per al servei de les Armes i Marina. Quant als considerats vagues de pares opulents, s'hi indicava que els pares havien de ser amonestats perquè recollissin els seus fills i filles vagues, i els donessin l'educació convenient, perquè aprenguessin l'ofici o destinació útil, col·locant-los amb amo mestre; d'aquesta manera, ínterim es formessin les cases de recol·lecció i ensenyament caritatiu, s'aconseguiria arreglar al més aviat possible la policia general de pobres, i apartar de la mendicitat i de l'ociositat tota la joventut, escurçant el progrés i font perenne de la vagància.⁶¹

El contrast entre el món urbà i el rural es manté. Les ciutats tenen un clar avantatge en matèria escolar. Els petits municipis ho tenien difícil en matèria d'educació. La Provisió del Consell del 22 de desembre de 1780 indicava, pel que fa als exàmens que es feien als aspirants al magisteri, que els candidats que no fossin dignes d'aprovació i títol, àdhuc reconeixent-se que no ho eren, podien bastar per a l'ensenyament en viles, llocs i llogarets que no pugessin de cent veïns.⁶²

La formació política s'equiparava a la religiosa, i el magisteri es feia responsable d'ambdues. En 1788 ja es considerava que era molt important per a la religió i l'Estat la primera educació que es donava als nens, atès que la major part d'ells només adquirien una instrucció cristiana i política a les escoles, i que seria un dels principals encàrrecs dels corregidors i justícies tenir cura que els mestres de primeres lletres complissin exactament els deures contrets amb el seu Ministeri, no solament quant a prendre esment i cura a ensenyar les primeres lletres als nens, sinó també i més principalment a formar-los els costums, inspirant-los amb la seva doctrina i exemple bones màximes morals i polítiques.⁶³

⁶¹ «Carlos III, por Resolución a Consejo del 22 de mayo y Cédula del Consejo de 12 de julio de 1781», *ibidem*, p. 1914.

⁶² «Carlos III, Provisión del Consejo del 22 de diciembre de 1780», *ibidem*, p. 1520.

⁶³ «Carlos III, en la Instrucción de Corregidores, inserta en la Cédula de 15 de mayo de 1788, capítulo 28», *ibidem*. Les instruccions per a la seva aplicació a «Circular del Consejo de 6 de mayo de 1790 consiguiente a Real Orden», *ibidem*, p. 1521.

Per a les elits, no obstant això, en el trànsit de la vella a la nova política, l'accés a l'escola de les classes populars encara suposava un risc. Juan Olavarría afirmava que la instrucció aplicada a les masses hauria de tancar-se en els més estrets límits de la prudència, perquè l'ensenyament és com el ferro que mata en mans inhàbils, i guareix i dona vida en les de la ciència. Així que recomanava: «iniciése en buena hora al artesano y al labriego en los elementos razonados de las artes y la agricultura [...]; pero no se les inculque de manera alguna idea, ni conocimiento que los desquicie de su polo social, les sugiera ativas pretensiones, y precipite en una sangrienta polémica».⁶⁴

La nova política descendí als carrers i places, i calia preservar-ne del contacte els escolars (universitaris), els creients, i els col·legials. En el cas dels escolars només anant de les universitats a casa seva pel camí recte podrien rebre passaports dels rectors i els mestres d'escola de les universitats literàries.⁶⁵ Encara en 1861 es recordava als pelegrins les obligacions que havien de complir si no volien ser acusats de vagues, entre les quals que se'ls marqués l'itinerari que havien de seguir pel camí recte, així com el temps precís per al viatge d'anada i tornada.⁶⁶ Ni tan sols els nens podien acudir al col·legi seguint un altre camí que no fos el de la dissortada línia recta, de tan perillosos que resultaven els carrers. En 1875 es preguntava: «¿Qué hará el niño yendo a la escuela?» Resposta: «marchará a la escuela o colegio por el camino más corto, sin pararse en la calle a jugar o chismear, porque esto sólo lo hacen los niños mal educados».⁶⁷

La nova política guanya terreny. Els llibres de text són un bon auxiliar per al magisteri. A més garanteixen l'adequació als objectius polítics que persegueix l'escola. I pocs llibres de text retraten tan bé l'esperit liberal que es pretenia infondre a l'escola com *El Abuelo*. Es tracta d'una obra singular que traspua un liberalisme moderat plasmat tant en la citació de Martínez de la Rosa que inclou en la portadella, com en el conjunt del contingut.

⁶⁴ OLAVARRÍA, Juan. *Memoria dirigida a S. M. sobre el medio de mejorar la condición física y moral del pueblo*. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1834, p. 25.

⁶⁵ «Real Cédula de Carlos III de 25 de mayo de 1783», MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo. *Códigos antiguos de España...*, op. cit., p. 1915.

⁶⁶ BOLETÍN OFICIAL DE CIUDAD REAL. «Real Orden de 19 de septiembre de 1861; reiterando las disposiciones que deben tenerse presentes al conceder licencias a los peregrinos», MARTÍNEZ ALCUBILLA, Marcelo (Dir.). *El Consultor de Ayuntamientos. Periódico de Administración Municipal y de Intereses Locales*. Madrid, 41 (10 d'octubre de 1861), p. 322.

⁶⁷ PALUZIE Y CANTALOEZELLA, Esteban. *Tratadito de urbanidad para los niños, ilustrado con 28 viñetas*. Barcelona: Imprenta y litografía de Faustino Paluzie, 1875, p. 19-20.

En l'obra, redactada en forma de preguntes i respostes, els nets li pregunten a l'avi: «¿En qué podríamos entretenernos ahora?» «En el que vulgúeu» va ser la resposta. Van cridar tots els nets: «¡Viva la libertad!» I es va armar un rebombori tremend. Tots es van entorpir en els seus entreteniments. La broma i la gresca van continuar. L'avi, aixecant-se de la cadira poltrona, els va dir en to sever: «¡Qué es eso, señores! ¿Así entienden Vds. la libertad? Esto es un desorden. La libertad en la vida social es el derecho que cada uno puede ejercer sin perjudicar a sus semejantes; es el derecho de hacer únicamente lo que permiten las leyes: la libertad en fin, no es más que el orden y la obediencia a disposiciones convenidas, es obrar de tal modo que no se dañe a nadie. Guardaros de confundir la libertad con el libertinaje».⁶⁸

No era aquest, no obstant això, el parer dels internacionalistes. Segons ells l'elit de la nova política proclamava: «Los gobiernos del pasado no se interesaron por vuestra instrucción. ¡No así el gobierno de la República! ¡Ahora tenéis enseñanza gratuita y obligatoria!». I el poble entusiasmat assentia: «¡Viva la República! ¡Nuestros hijos podrán recibir la misma educación que recibían antes los hijos de los grandes!». I els pares veurien que el govern els obligava a fer que els seus fills anessin a escola. I els proletaris, que necessitaven l'ajuda dels seus fills per atendre les necessitats de la seva llar, començarien a renegar de la República i dirien: «¡Esto es una tiranía! ¡Y nosotros que creíamos que era el remedio de nuestros males!». Així que comprendrien que l'ensenyament gratuït era una farsa cruel, perquè el pobre treballador seria únicament el que la pagaria. Van seguir preguntant-se i van concloure: «¿Han pagado los propietarios alguna vez algo? Las cargas públicas, ¿sobre quien pesan sino sobre los trabajadores? ¿Quién sino los trabajadores serán los que, como siempre, mantendrán el presupuesto de la instrucción pública?». L'Estat traurà amb aquest objecte la seva contribució als principals contribuents, però el treballador la trobarà deduïda en el seu salari i augmentada en els articles de primera necessitat.⁶⁹

Impertèrrita, l'Administració, al servei de la nova política, encarregava a les juntes locals d'instrucció pública no deixar a l'abandó aquest ensenyament, i això només s'aconseguia amb el zel i l'interès que havien de tenir per aquesta política, no només els professors, sinó els sentinelles d'aquests professors, que

⁶⁸ BORDAS, LUÍS. *El abuelo, obra adaptada para servir de texto en las escuelas de enseñanza primaria*. Barcelona: Imprenta de D. Manuel Saurí, 1843, p. 280-281. L'obra, original de Jeanne-Justine Fouqueau de Pussy, es va publicar a França en 1832.

⁶⁹ NIEVA, Teobaldo. «Esterilidad de las revoluciones...», *op. cit.*, p. 798-799.

per llei eren tals juntes.⁷⁰ Poc importava que als mestres només els interessés aproximar-se a la capital per cobrar doble quantitat de salari,⁷¹ o que la major part de les escoles estiguessin instal·lades en edificis que no tenien condicions higièniques.⁷² L'exaltació patriòtica del magisteri formava part del nou discurs pedagògic arribat a les escoles: el mestre era «la *raíz* del árbol social; la educación el *tronco*, la instrucción las *ramas* y la sabiduría el *fruto*». L'educació era «el primer vestido social, la *instrucción*, la *epidermis* de la Sociedad».⁷³

En matèria d'escolarització, de prometre i complir, hi havia molt a dir. Aquest era un dels grans problemes de la nova política. En l'anàlisi dels pressupostos de despeses i ingressos per a 1886-1887, dels 195 municipis que componien la província de Madrid, es conclouia que la correcció pública i la policia de seguretat reunides, és a dir, la precaució i el càstig, costaven més que la instrucció pública, o sigui, l'educació popular, i més que la beneficència, representada per l'auxili a l'ancià, al malalt i a l'orfe.⁷⁴

En la nova política al funcionari-mestre se li assignava el paper de responsable de la transformació social. Un regidor de l'Ajuntament de València va defensar el magisteri públic en 1891. Si no es cohibia, si el magisteri públic s'estimulava, si el magisteri públic s'afavoria en tot, al cap de vint anys, nosaltres –afirmava– haurem transformat completament la societat valenciana.⁷⁵

⁷⁰ REDACCIÓN DEL BOLETÍN DE ADMINISTRACIÓN LOCAL, PÓSITOS Y JUZGADOS MUNICIPALES. *Prontuario o recopilación de los servicios mensuales y periódicos que los ayuntamientos, juzgados de paz y centros de contabilidad provincial deben prestar con relación a los diversos ramos de administración*. Madrid: Imprenta de D. Ramón Campuzano, 1867, p. 68.

⁷¹ BOLETÍN DE SESIONES DEL EXCMO. AYUNTAMIENTO DE VALENCIA. *Sesión Ordinaria del día 20 de abril de 1891...*, op. cit., p. 275.

⁷² *Ibidem*, p., 266.

⁷³ MARFÁ DE QUINTANA, Juan de. *Catecismo de los deberes sociales*. Barcelona: Tipografía «La Academia» de E. Ullastres, 1884, p. VII.

⁷⁴ DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE MADRID. CONTADURÍA. «Resumen de los presupuestos de gastos e ingresos para 1886-1887 de los 195 municipios que componían la provincia», DIRECCIÓN GENERAL DE ADMINISTRACIÓN LOCAL. *Memoria y balance general de las operaciones de cuenta y razón ejecutadas por las Diputaciones provinciales y Ayuntamientos del Reino en el primer trimestre del año económico de 1886-1887*. Madrid: Establecimiento Tipográfico de Manuel Minuesa de los Ríos, 1887, p. 36.

⁷⁵ BOLETÍN DE SESIONES DEL EXCMO. AYUNTAMIENTO DE VALENCIA. *Sesión Ordinaria del día 20 de abril de 1891...*, op. cit., p. 440.

4. LA CREACIÓ D'UNA OPINIÓ PÚBLICA FAVORABLE A L'EXPANSIÓ EDUCATIVA

En la seva *Historia del famoso predicador fray Gerundio de Campazas, alias Zotes*, publicada en 1758, el jesuïta pare Isla començava dirigint-se «al público, poderosísimo Señor», afirmant que la veritat era que una vegada que el públic manés, resolgués, decretés i determinés alguna cosa, calia que tots l'obeïssin, perquè, com que el públic eren tots i tots eren el públic, era necessari que tots fessin allò que tots volguessin fer. I la seva conclusió era clara i taxativa: «no se me señalará otro legislador más respetado».⁷⁶

L'obra criticava el barroquisme de les predicacions vigents en l'època tal com llavors les abordava el clergat regular. En efecte, en la seva novel·la el pare Isla arremetia, no només contra els predicadors dolents, sinó contra l'educació dels clergues i contra les males traduccions d'obres estrangeres. Així, la seva novel·la es convertí en objecte de culte de tots aquells que anhelaven una reforma en l'oratoría sagrada, però també, en un camp més ampli, d'aquells que pretenien una reforma de l'educació.⁷⁷

L'adequació de la «civitas» cristiana als nous temps que s'obrien ja en la segona part del segle XVIII exigia no solament noves formes d'educació religiosa dels clergues i una nova forma d'abordar el contingut de les predicacions, sinó també incorporar nous estils d'expressió literària que sabessin guanyar-se l'opinió d'amplis sectors socials amb l'objectiu de situar l'Església en una posició el menys controvertida possible en els nous temps que s'acostaven.

La nova política avançava. Durant el Trienni Liberal, l'Església va saber aprofitar el seu enorme ascendent sobre les masses populars per oposar-se a la consolidació del sistema constitucional. Per fer-ho va haver de lluitar contra la proliferació d'obres –no conservades o catalogades–, en les quals es jugava amb les paraules que componen els articles fonamentals de la fe i l'idioma de la pietat religiosa, fent-los circular impunement en impresos a l'abast de tots per introduir els nous valors i ideals polítics, socials, econòmics i culturals: «Credo constitucional = Padre nuestro constitucional = Prefacio constitucional = Salve constitucional».⁷⁸

⁷⁶ ISLA, José Francisco de. *Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes*. Barcelona: Editorial Planeta, 1991, p. 3. La primera part de l'obra es va publicar en 1758.

⁷⁷ ÁLVAREZ BARRIENTOS, Joaquín. «Introducción», *ibídem*, p. xiv.

⁷⁸ DE JESÚS, Ramón. «Dar cumplimiento a la circular del Ministerio de Gracia y Justicia del 17 de enero de 1821 para la sujeción de los Regulares a los Prelados Diocesanos, fuera hacerse cismático», *COLECCIÓN ECLESIASTICA ESPAÑOLA; Colección eclesiástica...*, *op. cit.*, p. 119.

Les *Quatre conversas* publicades entre 1821 i 1824 pel dominic Tomàs Bou, a Catalunya, són una clara expressió no només del nou aire antiliberal que adoptaven les prèdiques eclesials durant el Trienni, sinó també de la radicalització de postures de l'Església durant aquesta època, i del paper atribuït als nous mitjans d'instrucció popular i d'adults, tan diferents dels utilitzats fins llavors per l'Església per catequitzar els seus fidels. Catequesi sí, però vinculada ara a la lluita oberta contra el liberalisme, i també contra l'absolutisme si aquest no cedia a la defensa a ultrança de les prebendes eclesials.⁷⁹

«De l'enemic el consell», deia l'autor. I si els liberals havien fet la seva guerra a la religió amb papers, els catòlics havien d'imitar-ho. I si havien escrit els seus textos en vers, calia imitar l'estil dels gentils per denunciar les desviacions herètiques dels liberals, i difondre les veritats catòliques com a respostes a aquelles. De manera que les *Quatre conversas* al·ludides estaven escrites en vers.⁸⁰ Publicades per a la instrucció del poble, escrites amb claredat i en català, i editades a un preu assequible, amb les converses es va proposar procurar una instrucció senzilla acomodada a la capacitat dels pobres de talents i ciències, i també pobres de borsa.⁸¹

També va haver-hi catòlics entre els partidaris de la nova política. Si l'editat a València en 1839 va semblar un catecisme més de la doctrina cristiana, no era així, encara que es va trigar a veure-ho.⁸² En 1848 un dominic es va encarregar, des de Palma, de parafrasejar algunes afirmacions d'aquell catecisme valencià acusant-lo d'ocultar «gato encerrado».⁸³ El segon replicava fil per randa al primer, redactat per un sacerdot liberal imbuït dels principis de la nova política. En tots dos, no obstant això, s'hi entreveia el caràcter comú de catòlics, diferents i de concepcions enfrontades de l'ensenyament, de la política i dels valors cívics.

L'expansió dels discursos educatius també es nodreix de l'homenatge als herois del magisteri. En 1894 Tomás Giménez Valdivieso, àlies *Cazalla*, va

⁷⁹ BOU, Tomás. *Quatre conversas entre dos personatges dits Albert y Pasqual, en las que ab un estil sensill acomodat a la capacitat dels menos instruits i en dècimas, se ataca la impietat y el sistema constitucional, publicadas en diferents èpocas*. Barcelona: Imprenta de la Viuda y Fills de Don Anton Brusi, 1830, p. 293.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 77-81.

⁸¹ *Ibidem*, p. 180.

⁸² CORTÉS Y LÓPEZ, Miguel. *Catecismo cristiano para niños y rudos*. València: Imprenta de J. Ferrer de Orga, 1839.

⁸³ PASCUAL, Francisco. *El gato encerrado en el librito impreso en Valencia año 1839 e intitulado: Catecismo cristiano para niños y rudos*. Palma: Imprenta de Esteban Trias, 1848.

voler recuperar el testimoniatge dels qui havien conegut el mestre Cayetano Ripoll Pla per publicar la biografia del que ha estat considerat l'últim ajusticiat en un tribunal eclesiàstic, ram de Fe, al nostre país, una vegada transcorreguts 68 anys de la seva execució en 1826. Cazalla conclou el seu relat amb un detall eloqüent: el successor de Ripoll a l'escola on aquest exercí va ser un capellà.⁸⁴ La nova i la vella política mai conclouen les seves picabaralles.

El teatre també havia de contribuir a expandir els beneficis de l'educació. En 1875 es va publicar a València una joguina còmica en tres actes titulada *Los frutos de la educación*. En aquesta obra, en Pasqual, un marí que havia abandonat l'educació del seu fill, es lamentava de la seva despreocupació. El director del col·legi al qual finalment va acudir Alfred, el fill de Pasqual, en veure l'agraïment del pare per la transformació experimentada en el seu fill, tancava l'obra: «Si alcanza la Escuela-pía / ver realizados sus sueños, / es porque el Señor la guía / en sus piosos empeños».⁸⁵ Les persones amb recursos no sempre apreciaven els beneficis de l'escola.

Al contrari, la carència d'instrucció escolar entre aquells que no hi podien accedir no evitava que l'educació rebuda en la família els convertís en ciutadans modèlics des del punt de vista de la política antiga. Efectivament, contrasta en l'obra la indolència de Pasqual pel que fa a l'educació d'Alfred, i el mal comportament d'aquest abans de ser educat, amb la bondat de *so Nelo*, un pagès que té uns fills (un dels quals una mica tartamut i coixet) que donen exemple de virtut malgrat la seva pobresa i l'escassa educació del seu pare. En el segon acte, Josep, el germà de Pasqual al qual aquest ha confiat l'educació del seu fill després de partir de viatge durant un any, conversa amb *so Nelo*, i sorprès pels seus coneixements sobre meteorologia li pregunta: «¿Quién te enseñó tantas cosas, / que pareces un maestro? / El so Cosme, / tío que fue de mi abuelo». Al final li preguntava: «¿Y tú sabes leer?» El nen responia: «Un sapo lee mejor que yo mesmo [sic]».⁸⁶

La religió perd el monopoli virtual de la formació i la comunicació de les idees entre el comú del poble. I s'enfronta al poderós enemic socialista. En 1870 ponderar des del púlpit la vida en comú i la igualtat dels homes era

⁸⁴ GIMÉNEZ VALDIVIESO, Tomás. «Ripoll», AYUNTAMIENTO DE VALENCIA. *El Maestro Ripoll*. Valencia: Ayuntamiento de Valencia, 1934, p. 40-41. El relat de *Cazalla* va ser escrit l'any 1894, publicat en 1906, i reeditat en 1934 juntament amb un altre relat de Salustiano de Olózaga titulat: «Un ahorcado en tiempos de Fernando VII por sus ideas religiosas».

⁸⁵ J. M. B. *Frutos de la educación. Juguete cómico en tres actos*. Valencia: Imprenta de José Rius, 1875, Pàgines sense numerar.

⁸⁶ *Ibidem*.

«blanc», nítid, ascètic, gairebé diví; però dit en un club liberal, era «roig», incendiari, demagògic, dissolvent, impiu.⁸⁷ En 1893 el contrast entre el púlpit i el club, entre la vella i la nova política, encara continuava vigent tot i que amb un canvi de matís. El vell club radical era ara una taverna socialista que s'anunciava als vianants amb una enorme branca de pi penjada sobre la porta. En una, Felip, el taverner, va treure de la butxaca *El Socialista*, el va desdoblegar i, mostrant als seus clients les seves columnes impreses, va dir solemnement: «Los ricos explotaban a los pobres. Los pobres debían de sacudir la servidumbre en que gemían vengándose de los ricos, sus opresores». A l'Església, no obstant això, des del púlpit, després dels resos, la prèdica del senyor capellà va encarir els assistents: «Todos vosotros, ricos y pobres, amaos, amaos mucho por amor al Padre común que está en los cielos».⁸⁸

La nova política es transformava. El cicle de pau de 1870 a 1914, a causa de la virtut liberal de la tolerància, va permetre l'aparició de corrents crítics i revisionistes que van impulsar el socialisme i un nou liberalisme pel qual la propietat privada havia d'estar subordinada a deures socials; l'Estat havia de ser intervencionista; l'obrer podia coalitzar-se; la llibertat de cada individu, regir-se per les exigències de la solidaritat social; la democràcia, estendre's a l'esfera social i no només existir com a valor polític, literari... Això demanaven els temps. Però en tals reivindicacions el nou liberalisme es fonia amb el revisionisme socialista, complementant-lo sense destruir-lo.⁸⁹

Impertorbable, la vella política va seguir oposant-se als nous temps. L'Església seguia aferrada a la lluita contra el nou liberalisme i contra el socialisme editant petits fullets en els quals denunciava que les funestes conseqüències de la nova política es manifestaven al món amb l'eloqüència de la dinamita anarquista: la corrupció espantosa de la joventut i la infantesa; la immoralitat; la inutilitat de molts esforços infecunds de col·legis, patronats i institucions catòliques d'ensenyament que en va lluitaven contra el corrent subjugador del mal exemple...⁹⁰ La religió seguirà resistint-se a la pèrdua del

⁸⁷ ROBERT, Roberto. «Lo blanco y lo rojo», CASTELAR, Emilio [et al.]. *Anuario republicano...*, op. cit., p. 143-145.

⁸⁸ APOSTOLADO DE LA PRENSA. *La Iglesia y la taberna*. Madrid: Tipografía Católica, 1930, p. 3, 8 i 13 (1a edició 1893).

⁸⁹ GAY, Vicente. *Las constituciones políticas*. Madrid: Compañía Ibero-Americana de publicaciones S. A., 1930, p. 33-34.

⁹⁰ APOSTOLADO DE LA PRENSA. *Frutos del liberalismo*. Madrid: Agustín Avrial impresor, 1897, p. 59-63.

monopoli de la formació i la comunicació de les seves idees entre el comú del poble amb tots els instruments al seu abast. La lluita continua.